

در رئای نسخه های مقتول، مجروح و مهجور (۲)

ابوالفضل حافظیان بابلی *

چکیده

نگارنده آسیب های عمدی وارد شده بر نسخه های خطی را که پیامد کتاب آزاری کتاب ستیزان می داند، در چند عنوان بیان می کند و مستنداتی برای هر گروه می آورد: نسخه های مسروقه، ناقص شده، مُثله شده، بی جلد، آشفته، وقفی بلا تکلیف، ممنوع و مغضوب، زیر خاکی، به نخ پیاز، بد وارث و بی وارث، اسیر، . آنگاه راهکارهایی برای استفاده از آنها ارائه می کند.

کلیدواژه ها

نسخه های خطی؛ آسیب ها؛ حفظ نسخه های خطی؛ راهکارها.

* کتابشناس، نسخه شناس و پژوهشگر حوزوی در زمینه تصحیح متون.

در ادامه دلنوشته ای که گویای رنج ها و بلاهای گوناگون بوده که بر میراث مکتوب مان رفته و پیکر نازنین آینه های معرفت را خراشیده، معجروح ساخته، یا به گورستان نابودی و تلف کشانده و از حیّز انتفاع خارج ساخته است؛ به بیان انواع دیگری از آفت ها و آسیب های طبیعی و انسانی، اتفاقی و یا عمدی که حاملان اندیشه ها، فرهنگها و تمدن ها را آزرده است و می آزارد، می پردازیم.

در بخش یکم از این نوشتار (میراث شهاب، شماره پیاپی ۹۱، ص ۱۰۷ - ۱۲۸) از این نسخه های رنجور سخن به میان آمد:

۱- نسخه های قبوری و گورستانی ۲- نسخه های تنوری ۳- نسخه های انباری ۴- نسخه های گنبدی و پشت بامی ۵- نسخه های چاهی ۶- نسخه های رودخانه ای ۷- نسخه های سوخته، هیزمی و آتشی ۸- نسخه های دیواری ۹- نسخه های کارتنی ۱۰- نسخه های پنیرپیچ ۱۱- نسخه های دامی که خوراک جانوران همچون گاو و گوسفند می شود ۱۲- نسخه های اسیدی ۱۳- نسخه های طویله ای ۱۴- نسخه های زباله دانی ۱۵- نسخه هایی اندر دل ویرانه ها ۱۶- نسخه های معجروح از حشرات ۱۷- نسخه های موش جویده ۱۸- نسخه های معجروح از تیغ صحافی ۱۹- نسخه های رطوبت دیده ۲۰- نسخه های شسته شده. همانطور که ملاحظه می فرمایید در بسیاری از موارد مذکور افراد نادان یا متعصب و فرهنگ ستیز، عمداً به نسخه ها صدمه وارد کرده اند و در مرحله بعدی، آفت ها و آسیب های طبیعی در فرسودگی و مستهلک شدن نسخه ها نقش داشته اند.

گویا کتاب آزاری از دیرباز عجین در خمیرمایه وجود برخی شب پره های شیفته ظلمت و تاریکی بوده و از راههای مختلف دست به نابودی کتاب می زده اند؛ غافل از اینکه نور حکمت و معرفت خاموش شدنی نیست و اگر کتاب یا حتی کتابخانه ای در آتش کینه و تعصب کورشان سوخت و نابود گشت، صدها کتاب دیگر و کتابخانه های غنی تر و با شکوه تر، به همت بزرگان علم و دانش، پژوهشگران و نویسندگان دانشمندان تدوین و تأسیس گشت. نابودی کامل کتاب و کتابخانه زمانی رخ می دهد که از آمار مطالعه کننده گان کاسته شود.

نمونه بارز اینگونه مجاهدتها و ایثارها در راه اعتلای فرهنگ و تمدن اسلامی، کتابخانه معظمی است که از فقیهی دانش پرور، روشن بین و آینده نگر یعنی مرحوم آیت الله العظمی

مرعشی نجفی به یادگار مانده است. در گنجینه بی بهای این مکتبه باشکوه، علاوه بر صدها هزار کتاب چاپی، صدها هزار سند ارزشمند تاریخی و هزاران مجله و نشریات داخلی و خارجی، بیش از ۴۲۰۰۰ نسخه خطی نفیس، مشتمل بر افزون از ۸۰۰۰۰ عنوان کتاب و رساله، پژوهشگران در علوم مختلف را با دریایی از میراث مکتوب مان مواجه می سازد، که تنها فهرستنگاری تمامی مخطوطات موجود در مخزن نسخه های خطی آن، با استفاده از چند فهرستنگار مجرب، دهها سال به طول خواهد انجامید و این درحالی است که آمار نسخه های کتابخانه با خرید یا اهدای نسخه ها پی در پی افزایش می یابد.

چه والا و حیرت انگیز است همت جانانه ای که یک تنه و با دست خالی این همه دُرهای شاهوار، در یک جا گردهم آید.

البته از نقش بی بدیل متولی دانشمند این مکتبه بزرگ، که بحق امروزه از کتابشناسان، نسخه شناسان و حامیان اصلی میراث مکتوب به شمار می آیند، نباید غافل بود. جناب حجت الاسلام والمسلمین حاج سید محمود مرعشی دامت برکاته خَلَف صالح آن مرجع فقیه، در راه تأسیس، گسترش و غنی سازی منابع کتابخانه، به خصوص گردآوری مخطوطات، افزون بر ۶۰ سال، به صورت مداوم، با تمام توش و توان و استعداد ذاتی خود، بسیار جوشید و کوشید و خروشید. جزاه الله خیر الجزاء.

آری اگر شرمه ای قلیل، قدر کتاب را نداشتند و آنرا پاس نداشتند، رجالی پاک سرشت و مؤمن، مصمم و مستحکم همچون بنیانی مرصوص، کُتَب قیمه را از دستبرد راهزنان فرهنگ و حوادث زیان بار، محافظت کرده و سرمایه عمر و دارایی مادی و معنوی شان را در این راه نهادند، تا آثار علمی متفکران اسلامی به دست آیندگان برسد و جاودانه بماند.

امروز این سرمایه های گرانسنگ در اختیار ماست؛ تجهیزات و وسایل حفظ و نگهداری و آفت زدایی و تصویربرداری و فضای مناسب برای حفظ و نگهداری نسخه ها، بسیار آسانتر از دیروز در اختیار است. دیگر بهانه ای برای مجروح و مهجور ماندن مخطوطات و یا اتلاف آنها به انحاء گوناگون، پذیرفتنی و معقول نیست. بر دولتمردان فرض است که بودجه و امکانات لازم را در اختیار کتابخانه های دارای نسخه های خطی قرار دهند، تا خریداری، گردآوری و ترمیم و آفت زدایی از نسخه ها تسهیل گردد.

و اینک بیان نمونه‌های دیگری از آفات و بلایایی که بر مخطوطات وارد شده و می‌شود؛ همراه با پیشنهادها و راهکارهایی برای نجات آنها از دستبرد سارقان و ابتلای به آسیب‌ها. به امید آنکه متولیان امور فرهنگی با همراهی علاقه‌مندان به میراث مکتوب، فکر بکری نمایند و نهضتی برای حفظ و احیای متون علمی بر زمین مانده، برپا کنند.

۲۱ - نسخه‌های به غارت رفته و مسروقه

از دیرباز سرقت اشیاء باستانی و کالاهایی که ارتباط مستقیم با تمدن و فرهنگ یک سرزمین دارد، امر رایجی بوده، حتی در دنیای متمدن امروز - که قاچاق انسان هم رواج دارد - سرمایه‌های علمی جوامع ضعیف‌تر، بدست جاسوسان، دلّالان و عوامل دولتهای استعمارگر، به بهانه‌های گوناگون به غارت برده می‌شود و حتی عمل غارتگران تقبیح هم نمی‌شود و چه بسا آنها تنها خود را مستحق استفاده از این منابع غنی می‌دانند و بر دیگران منت می‌نهند که مالیقت حفظ و نگهداری این نفایس را داریم و اگر در نزد شما بماند، تلف خواهد شد!

آمریکا، اروپا، روسیه و دیگر ممالک کفر و الحاد این همه منابع اسلامی فارسی، عربی، ترکی و اردو را از کجا آورده‌اند؟ آیا کانون‌های نسخه‌پردازی داشته‌اند که این همه نسخه نفیس، زینت بخش و پیرین‌های موزه‌های شان شده؟ می‌گوییم چنانچه در گفتار خود صادقید و دل‌تان برای میراث علمی دیگران سوخته و غرض‌تان بهره‌وری علمی از آنهاست، دست از سر کشورهای جهان سوم بردارید و بگذارید ملت‌ها آزادانه و مستقل از منابع غنی خود برخوردار شوند، جهانیان نیازی به قیم غارتگر ندارند. همواره این غارتگران با گِل آلود کردن آب و براه انداختن جنگهای داخلی و ایجاد نزاع در میان کشورهای دور و نزدیک، به ماهی مطلوب خود رسیده و می‌رسند.

در عصر خودمان بسیاری از منابع ارزشمند و ممتاز پاکستان، هندوستان، افغانستان، عراق و یمن بدست دلّالان مزدور و عوامل آمریکا و انگلستان، از زادگاه خود در بدر گشته و سر از حراجی‌های لندن و کتابخانه‌های آمریکا برآوردند. شاخه‌های درخت تنومند دانش ملت‌ها را شکستند و هریک را در جایی افکندند. این نسخه‌های مهاجر که به جبر زمانه، همچون جنگ زده‌ها خانه بدوش شده‌اند، نشانگر مجاهدتهای صدها دانشمند و متفکر و

مؤلف مشرق زمین اند؛ سفیرهایی که بازبان بی زبانی از فرهنگها و تمدن‌هایی باشکوه و جوامعی فرهیخته و دانش پرور خبر می دهند.

از اینگونه غارتگری‌های کلان - که نمونه‌های آن بسیار است و همگی در جریان مواردی از آن هستند - که بگذریم، نوبت می رسد به دله دزدی‌هایی که به دست افراد طماع و سودجو، از کتابخانه‌های عمومی و خصوصی می شود؛ گروهی از آنها نسخه شناس نیستند - و لایعرفون النفیس من الخیث - گاهی برای تأمین یک وعده ماده تخدیر کننده خود، کتابی را از کتابخانه ای برمی دارند و به هر قیمتی حاضر به فروش آن می شوند.

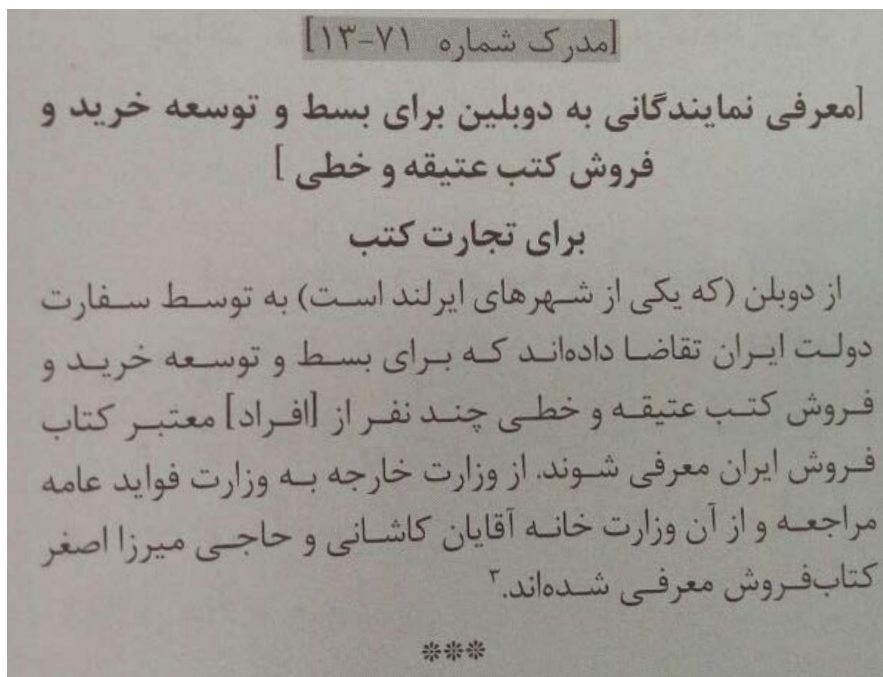
اما امان از دست دزدان چراغ بدست، که نسخه‌های نفیس و برگزیده را انتخاب کرده و به یغما می برند؛ اطلاعاتی از کتابشناسی، نسخه شناسی و علم تراجم دارند و در پرده و نقاب ظاهری آراسته و با ترفندهای محیر العقول به گنجینه‌های مخطوطات راه پیدا می کنند و کار و مراد خود را از راه شیطانی خود پی می گیرند.

اینگونه افراد، گاهی نسخه‌های بسیار نفیس را از صاحبان بی خبرشان، به قیمتی اندک و ناچیز می خرند، در حالی که به خوبی متوجه امتیازات نسخه هستند و با مهارتی که دارند، شکار خود را به صدها برابر قیمت خرید، می فروشند و به هر حال نسخه را از دسترس طالبان علم خارج می سازند. به خاطر متاع قلیل و فانی دنیا، تن به تجارتنی زیان بار می دهند و دود این عمل خائنانه به چشم همه می رود.

برای جلوگیری از غارت نسخه‌های خطی بدست عوامل اجانب خارجی، باید فهرست جامعی از جمیع مخطوطات موجود در کشور داشته باشیم، تا اگر نسخه‌ای از کتابخانه‌ای خارج شد، با دانستن خصوصیات نسخه، ردیابی آن میسر شود؛ در این صورت کمتر کسی رغبت می کند نسخه شناسنامه دار مسروقه را خریداری نماید.

و برای پیشگیری از سرقت‌های موردی، مالکان محترم نسخه‌های خطی ملتزم شوند کتابهای خود را برای فروش یا اهداء به کتابخانه‌های بزرگ و مطرح کشور عرضه نمایند و یا در جای مطمئنی به امانت بگذارند و به هر کسی که از راه می رسد، نسخه نفروشدند و درباره وضعیت نسخه بعد از خود، تمهیدی بیندیشند و تکلیف آنها را روشن نمایند، تا در کشاکش تقسیم ارث ضایع نگردد.

غارت و قاچاق علنی نسخه های خطی از ایران برای ایرلند با درج آگهی رسمی در روزنامه
ایران، شماره ۱۴۷۹، ۱۶ عقرب ۱۳۰۲، صفحه ۳

این سند را از کتاب «اخبار و اعلان کتاب به روایت مطبوعات» صفحه ۷۶۲ نقل کردم.
مدرک شماره ۷۱ - ۱۳

[معرفی نمایندگانی به دوبلین برای بسط و توسعه خرید و فروش کتب عتیقه و خطی]
برای تجارت کتب

از دوبلین (که یکی از شهرهای ایرلند است) به توسط سفارت دولت ایران، تقاضا داده
اند که برای بسط و توسعه خرید و فروش کتب عتیقه و خطی، چند نفر از [افراد] معتبر کتاب
فروش ایران معرفی شوند، از وزارت خارجه به وزارت فواید عامه مراجعه و از آن وزارت خانه،
آقایان کاشانی و حاجی میرزا اصغر کتاب فروش معرفی شده اند.^۱

۱ روزنامه ایران، ش ۱۴۷۹، ۱۶ عقرب ۱۳۰۲، ص ۲.

۲۲ - نسخه های ناقص شده

افتادگی برگهایی از نسخه، آفت فراگیری است که دامنگیر بسیاری از مخطوطات شده، به خصوص نسخه های کهنسال و یا دستنویس هایی که در مکانهای نامناسب و در دست اشخاص نالایق بوده است.

در گذشته گاهی نسخه پردازان، یکی دو برگ از ابتدا و انتهای نسخه را برای درج نام کتاب و مؤلف و یادداشت های برافزوده دیگر در نظر می گرفتند و متن کتاب را، از پشت برگ شروع می کردند، تا در صورت افتادگی برگی از ابتدا یا آخر نسخه، کتاب به صورت کامل باقی بماند. ولی به مرور زمان و توارث حوادث گوناگون، نسخه های فراوانی داریم که برگهایی از آغاز یا انجام یا میان آنها افتاده است و این نقصان، در شناسایی کتاب و مؤلف، مشکل ایجاد می نماید و یکی از لغزشگاههای فهرست نویسان است و احتمال مجهول ماندن نام کتاب و مؤلف در این موارد جدی است؛ لذا بعضی از دوستان فهرستنگار، اینگونه نسخه های مجروح را از گردونه فهرستنگاری خارج می کنند و به خود زحمت جستجوی طاقت فرسا را نمی دهند و چه بسیار نسخه های نفیسی که به جرم نقصی که عارضشان شده، مهجور می مانند!

امروزه با استفاده از نرم افزارهای جامع و سودمند، مشکل شناسایی نسخه های ناقص، تا حدود زیادی برطرف شده و اگر فهرستنگار فوت و فن استفاده از نرم افزار را همراه با مهارت های لازم در زمینه کتابشناسی، نسخه شناسی و تراجم نگاری را دارا باشد، راه به مقصد خواهد برد.

بیش از ۹۰ درصد از مخطوطات، برگ شمار و صفحه شمار ندارند، ولی بسیاری از آنها رکابه دارند تا ارتباط صفحات حفظ گردد و با توجه به رکابه، نقص احتمالی در برگ های میانی نسخه مشخص شود و بر فهرستنگار کاردان و متعهد فرض است که علاوه بر برگهای نخستین و واپسین، برگهای میانی نسخه را هم واریسی نماید، تا افتادگی های احتمالی در جاهای مختلف نسخه معین شود. بدیهی است این نکته در بهره وری و ارزش گذاری نسخه نقش مهمی دارد؛ لذا برخی افراد رند هنگام خرید نسخه، با چشم بندی برگهایی از میان نسخه را جدا کرده و اینگونه فروشنده را فریب می دادند که نسخه ناقص است و از قیمتش کاسته می شد و پس از خرید، برگهای کنده شده را به نسخه ملحق می کردند!

در زمان ما، بخصوص نسخه‌های تزئینی مذهب و دارای سرلوح در معرض خطرند. افراد سودجو برگ آغاز نسخه را که سرلوح و کتیبه و تزئینات دارد، جدا ساخته و قاب کشیده و به گردشگران غربی، به قیمت گزاف می‌فروشند.

۲۳- نسخه‌های مُثله شده

نمونه‌های از مُثله کردن نسخه‌ها پیشتر بیان شد؛ صحافی که ناشیانه حاشیه‌ها، رکابه‌ها و اطراف نسخه را با تیغ خود از پیکر نسخه جدا ساخته و به دور می‌ریزد. هم چنین طمّاعی که برگهای دارای سرلوح، نگاره و نقشه‌های تاریخی را تک به تک در قاب‌های مجلل به دوستداران اینگونه برگهای تزئینی و تاریخی، با گرانترین قیمت می‌فروشد و عده‌ای دیگر که تمام برگهای نسخه‌های کهن را از هم پاشیده و روی هر ورق، تزئینات مزوّرانه و فریبنده کار می‌کنند و قاب کشیده و به فروش می‌رسانند. هر برگی به دست کسی و در خانه‌ای و مکانی، بدور از خانواده خود، نابودی و فنا را انتظار می‌کشد.

قسم دیگر از مُثله نمودن نسخه‌ها را، افراد متعصّب و نادانی بکار می‌بندند که با انگیزه‌های مذهبی و سیاسی، مطالب مردود در نزدشان را، از نسخه‌ها جدا ساخته و نابود می‌سازند.

استاد فقید مرحوم سید عبدالعزیز طباطبایی که در کتابخانه‌ها به جستجوی منابع خطی شامل فضائل اهل بیت علیهم السلام می‌پرداخت، می‌فرمود در یکی از کتابخانه‌های ترکیه با نسخه‌ای مواجه شدم که متن آن تألیف نویسنده‌ای سنّی مذهب بود، ولی فصلی از آن به مناقب خاندان رسالت علیهم السلام اختصاص داشت. با کمال تعجب دیدم، مالک متعصّب نسخه، برگهای شامل فصل مذکور را عمداً از نسخه بیرون کشیده و در حاشیه نسخه نوشته است: در این برگها مطالب نادرستی در فضائل ائمه رافضیان بود که آنها را کنده و به دریا ریختم.

این کینه‌ورزی‌ها را حتّی به آثار چاپی شان هم کشانده‌اند و در تصحیح و نشر مجدد منابع کهن شان، کتاب را مُثله کرده و مطالبی را که به سودشان نیست، حذف نموده و با تحریف می‌کنند و بر غیر منطوق و مفهومش حمل می‌نمایند.

بالایی که بر سر نسخه ای از صحیفه سجادیه آمده، مقصر کیست؟

برای انکار فضائل امیرالمؤمنین علی و آل علی علیهم السلام، دشمنان بسیار تلاش کردند، در عین حال می‌بینیم نور وجودشان عالمگیر شده است.

تقطیع و پاره کردن برگ‌های نسخه‌ها به عمد در تاریخ بسیار اتفاق افتاده است، از جمله مهدی بن منصور (سومین خلیفه بنی‌العباس) در سال ۱۶۳ هجری در حلب، دست به قتل و صلب مردم زده و کتب آنها را با چاقو قطعه قطعه نمود.

این کمینه در سفری که اخیراً به نجف اشرف داشتم، در یکی از کتابخانه‌های منطقه قدیمی آن که به (الولایه) مشهور است، نسخه‌های مجروح فراوانی را از نزدیک مشاهده و لمس کردم. از جمله نسخه نفیسی را بدست گرفتم که تمام برگ‌های آنرا سربازان مزدور و مسلح طاغوت معدوم عراق پاره کرده بودند.

طرفه اینکه گاهی بدست خودی‌ها نسخه‌ها مثله شده‌اند! به عنوان نمونه در یکی از کتابخانه‌های بزرگ که وجهه‌ای بین‌المللی دارد، به بهانه اینکه نسخه‌ها را به ترتیب موضوعی در مخزن بچینند و فهرست موضوعی از آنها عرضه کنند، رساله‌های متنوع موجود در مجموعه‌ها را، از کنار هم جدا کرده و هر رساله را در قفسه‌های مربوط به موضوع آن رساله قرار دادند و اینگونه بود که مجموعه‌ها از پاشید و شخصیت کلی و مجموعی آن از بین رفت! دیگر اینکه از دوست پژوهشگری شنیدم، برای تصحیح رساله‌ای فقهی به یک مجموعه دار نامدار مراجعه کردم و تصویر نسخه منحصر بفرد آن رساله، که در نزد وی بود را مطالعه نمودم. مالک نسخه برگ‌های رساله را از مجموعه خطی بریده و جدا کرد و گفت: ببرید و کپی کنید و برگردانید!

۲۴ - نسخه‌های فاقد جلد

تجلید نسخه مرحله مهمی در نسخه‌پردازی است و در طول تاریخ، صحافی کتاب از فعالیت‌های فنی و هنری به شمار می‌رفته، که همواره در خدمت نسخه‌های حاوی متون علمی و نسخه‌های هنری نفیس بوده است. نام برخی از صحافان زبردست در تاریخ باقی مانده و آثارشان چشم هر بیننده را خیره می‌سازد.

جلد مقاوم و مناسب، نسخه را در مقابل حوادث مختلف ایمن می کند، علاوه بر اینکه هنرنمایی برخی صحافان، بر ارزش مادی نسخه نیز تأثیر می گذارد؛ لذا نسخه ای که فاقد جلد شود و یا جلد از نسخه جدا گردد و یا پارگی و نقصان به جلد عارض شود، از خطر آسیب ها و آفات در امان نخواهد بود.

متأسفانه برخی از مالکان نسخه های خطی بر اثر ناآگاهی، جلدهای چرمی و قدیمی نسخه را کنده و به دور ریخته و با جلدهای مصنوعی همچون گالینگور و مشمع، نسخه را تجلید می کنند که به آن آسب می رساند و از ارزش آن به شدت می کاهد. اینگونه جلدها و جلدهای مقوایی و کاغذی در شأن نسخه های خطی نیست.

برخی از سودجویان جلدهای معرق، سوخت یا روغنی و الوان و منقش به نقش گل و بوته و مرغ و رقم صحاف و جملاتی از آیات قرآنی و ادعیه و مانند آن را شکار می کنند تا به دینار و درهم و دلار برسند و اگر نسخه ای نفیس از این طریق آسیب ببیند، برایشان اهمیتی ندارد. البته میدان تزویر و جعل در ساختن جلدهای تزئینی و کهن نما برای جعلان باز است و خریداران باید با اهل فن مشورت نمایند.

این نکته ناگفته نماند که جلدهای چرمی را نباید روغن مالی نمود، چون در دراز مدت موجب تغییر رنگ، سختی و خشکی چرم می شود.

در صورتی که نسخه ای جلد مناسب نداشته و یا شیرازه آن از هم پاشیده و ورق ورق گشته در اختیار دارید، آن را با نوارهای کتان مناسب بسته و در پاکت نگهداری کنید، تا به دست کارشناس صحافی مخطوطات برسانید.

۲۵ - نسخه های آشفته

بسیار پیش آمده که شیرازه نسخه ای از هم گسیخته و کتاب ورق ورق گشته و برگهای آن جا به جا شده و کتابی آشفته و پریشان، بدون ترتیب و تنظیم دقیق و صحیح برگها، بدست صحافی ناآشنا با محتوای کتاب، سپرده شده و بلایی بر سر نسخه آورده اند که هویت آنرا ملکوک نموده است.

در این گونه موارد، پیش از صحافی باید برگ های پریشان، به وسیله کارشناسی آشنا با موضوع کتاب و ابواب و فصول و مباحث آن، با صرف دقت لازم و حوصله و وقت کافی، مرتب شده و مواضع افتادگی نسخه مشخص شود، و در صورت امکان، نواقص نسخه از روی نسخه همگون آن، به وسیله خوشنویسی کاردان کسر نویسی شده و سپس به صحاف اهل فن برای شیرازه بندی نو و تجلید سپرده شود.

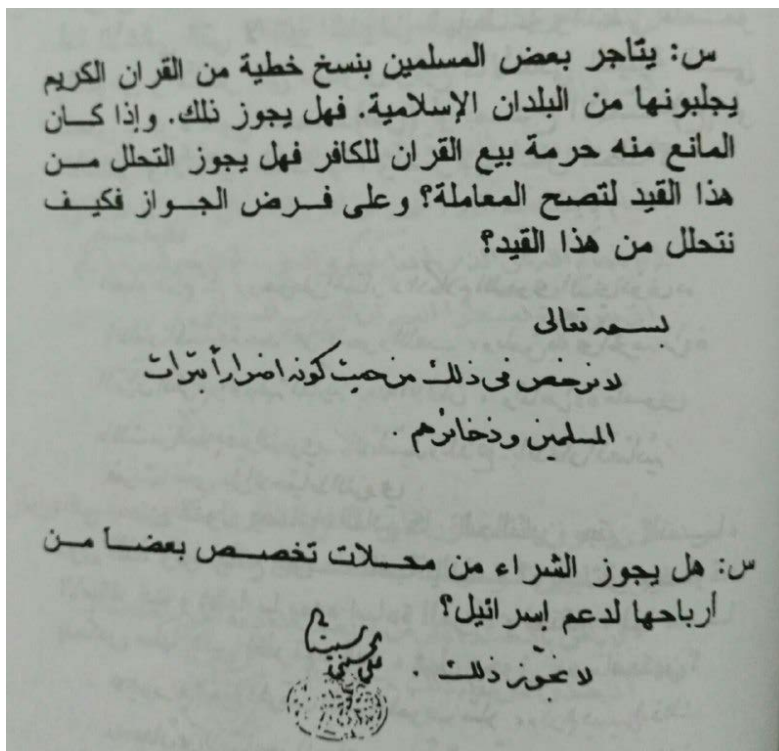
فهرست نگار کار آشنا با تیزبینی و دقت نظر، باید نا مرتب بودن برگهای نسخه را در یابد و به نگاه اولیه و سریع خود اعتماد نکند و به صرف کامل بودن آغاز و انجام نسخه، کار خود را تمام شده نپندارد. دست یابی به چنین مهارتی، مستلزم آشنایی با کتاب های علوم مختلف اسلامی و انس با آنهاست. دانستن ترتیب سور قرآنی، تدوین نهج البلاغه به سه بخش خطبه ها، نامه ها و کلمات قصار؛ اشتمال صحیفه سجاده بر ۵۴ دعا؛ تقسیم کتاب کافی به سه قسم اصول، فروع و روضه؛ وجود مشیخه در پایان کتاب من لایحضره الفقیه؛ ترتیب دوره های فقهی امامیه از کتاب الطهارة تا کتاب الادیات؛ تنظیم کتابهای مربوط به آیات الاحکام که در میان فقها و مفسرین امامیه، به ترتیب کتب فقهی از کتاب طهارت تا کتاب دیات تدوین شده و در میان اهل سنت که به ترتیب سور قرآنی از فاتحة الكتاب تا سورة ناس بحث می شود؛ ترتیب مباحث موجود در کتابهای فلسفی و کتابهای طبّی و ده ها امور دیگر از اطلاعات مربوط به حوزه کتابشناسی، فهرستنگار را یاری می دهد تا علاوه بر دستیابی به نام کتاب و مؤلف، به تقدیم و تأخیر برگ ها پی برده و با نگاهی دقیق به شماره و عناوین فصول و ابواب کتاب و رکابه ها، برگهای نا مرتب و نامنظم را به جای اصلی خود بر گرداند و صورت کتاب را بازسازی و معلوم نماید.

برای بسیاری از مواردی که بیان شد، نمونه هایی از لغزش در فهرس نسخ خطی در دست هست که ذکر آنها موجب تطویل کلام و ملال خوانندگان خواهد شد.

۲۶ - نسخه های خطی وقفی بلا تکلیف

وقف کتاب اقدامی فرهنگی با انگیزه های دینی بوده که تأثیر بسزایی در نشر علوم اسلامی و دستیابی رایگان طالب علمان به متون درسی و علمی و ماندگاری میراث مکتوب ایفا نموده

است. در بسیاری از مخطوطات اسلامی که اکنون در کتابخانه های کوچک و بزرگ جهان نگهداری می شود، وقفنامه ای کوتاه یا بلند و یا دستکم علامت وقف دیده می شود. در شرع مقدّس برای کیفیت تنظیم وقف نامه و ارکان و شرایط آن و چگونگی بهره برداری از منافع آن، مقرراتی وضع شده که مراعات آن لازم و تخلف از آن ممنوع و حرام شمرده شده است. واقف در وقفنامه، موقوف علیهم را که اجازه استفاده از موقوفه را دارند، مشخص می نماید. گاهی کتاب برای عموم کسانی که استحقاق استفاده از آنرا دارند وقف می شود، که به آن وقف عام می گویند. گاهی عموم مؤمنین یا عموم مؤمنین یک شهر و منطقه خاص و یا عموم طلاب علوم دینی و یا طلاب یک شهر یا یک مدرسه خاص یا یک کتابخانه خاص حق استفاده از نسخه را دارند. و در موارد بسیاری واقف، نسخه را برای استفاده خاندان و وراثت خود وقف می نماید، آنهاً نوعاً اولاد ذکور نسل بعد نسل و جیلاً بعد جیل الی انقراض العالم!

نظر آیت الله العظمی سیستانی دامت برکاته بر عدم جواز خروج نسخه های خطی از بلاد اسلامی و تجارت با کفار بر سر تراث مسلمین

این موارد که وقف خاص نام داشته و گاهی مزین به نفرین و لعن بر تغییر دهنده گان مورد وقف هم هستند، برای امر نقل و انتقال نسخه ها در عصر حاضر مشکل ساز شده اند. مشکل آنجاست که اولاد ذکور واقف از بین رفته اند؛ از مدرسه و مسجد خاص اثری باقی نمانده؛ نسخه برای موقوف علیهم قابل استفاده نیست و در دست آنها در معرض تلف و خرابی است؛ نسخه های نفیس و منحصر بفرد وقفی که در امامزاده ها، مساجد و مدارس شهرهای کوچک و دور افتاده به صورت غیر فنی نگهداری می شود و در معرض سرقت و یا نابودی و خاکسپاری بدست متولیان بی اطلاع به ارزش نسخه ها قرار دارد و نسخه های وقفی فراوانی که به کتابخانه های بزرگ برای فروش عرضه می شود و اگر به قیمت مناسب خریداری نشود، مانند خیلی از نفائس دیگرمان، سر از اروپا و آمریکا در می آورد. تکلیف چیست؟ آیا فقهای عظام برای حفظ و استفاده بهینه از این ذخائر علمی راه چاره ای مطابق با شرع مقدس ارائه می کنند؟

مرجع گوه‌رشناس و علم پرور عصر مرحوم آیت الله العظمی مرعشی نجفی با درک عمیقی که از ارزش مخطوطات اسلامی داشت و با درایت فقهی و جایگاه بلند حوزوی، اهتمام جانانه ای در پاس بانی میراث علمی اسلام به خرج می داد؛ دل به دریا زده و با راهکاری مناسب مشکل نسخه های وقفی را حل کرد. به گفته فرزند برومندشان، متولی دانش دوست کتابخانه، حجت الاسلام والمسلمین حاج سید محمود مرعشی، مرحوم آقا در باره نسخه های وقفی می فرمودند: «در اینگونه موارد دارنده نسخه، آن را به کتابخانه منتقل کند و متولی کتابخانه مبلغی را به عنوان هدیه به او تقدیم نماید».

همچنین از ایشان نقل شده که علامت وقف (کلمه «وقف») تنها روی نسخه ها را برای اثبات وقفی بودن نسخه کافی نمی دانستند و می فرمودند: باید صیغه وقف نسخه را خوانده باشند و به اجرای صیغه وقف تصریح شده باشد.

فقیه سترگ، سید الفقهاء والمجتهدین مرحوم آیت الله العظمی سید ابوالقاسم خوئی قدس سره الشریف در پاسخ به استفتایی در مورد کتابهای وقفی، فتوای خود را اعلام فرموده اند. متن استفتاء و فتوا برای نخستین بار در اینجا منتشر می شود:

شخصی که بر آن داشته وقف بر اولاد نموده نسلاً بعد نسل
 طبقه است که در طبقات اولاد وی کسی یافت نشده که قابلیت
 خریدن آن کتاب به رخت پشم و از آن کتاب به انتفاعی به بر روان
 کتاب مانده بدون فائده آید خرید و فروش آن کتاب به جزی است
 و نحو عاریه گرفتن از وراثت، با اینکه امکان دارد رفته رفته
 آن کتاب به ضایع شود و از بین برود بسمه تعالی هرگاه اطمینان داشته
 باشید که در آینده هم موردی پیدا نخواهد کرد از وقت منقطع الآخر خواهد بود
 که بر میگردد بپورته حین الموت واقف و الله باید بحال خود بماند و اگر تحفظ بر آن
 موقوف به استعاره باشد مانعی ندارد و بی تا ترجمه باینکه از بین نرود و اهلان

استفتاء از آیت الله العظمی خوئی رحمه الله درباره کتابهای وقفی

[سؤال:] شخصی کتابهایی داشته وقف بر اولاد نموده نسلاً بعد نسل. مدتی است که در طبقات اولاد وی کسی یافت نشده که قابلیت فهمیدن آن کتابها [را] داشته باشد و از آن کتابها انتفاعی ببرد و آن کتابها مانده بدون فائده. آیا خرید و فروش آن کتابها جایز است؟ یا [به] نحو عاریه گرفتن از وراثت، با اینکه امکان دارد رفته رفته آن کتابها ضایع شود و از بین برود.
 [جواب:] بسمه تعالی. هرگاه اطمینان داشته باشید که در آینده هم موردی پیدا نخواهد کرد از وقف منقطع الآخر خواهد بود که بر می گردد بپورته حین الموت واقف، و الا بحال خود باقی بماند، و اگر تحفظ بر آن موقوف به استعاره باشد مانعی ندارد، ولی با توجه به اینکه از بین نرود. والله العالم.

مهر: ابوالقاسم الموسوی

از مرحوم استاد عبدالحسین حائری، مجتهد و کتابشناس و نسخه‌پژوه برجسته معاصر پرسیدم: شما در باره خرید نسخه‌های خطی وقفی چگونه رفتار می‌کنید، در حالی که خرید و فروش نسخه وقفی، حرمت شرعی دارد؟

فرمودند: ما از باب انقاذ و نجات دادن نسخه از تلف و سرقت و دیگر حوادث، اقدام به انتقال نسخه به کتابخانه می‌نماییم و مبلغی را به دارنده نسخه می‌پردازیم.

از محقق عالی قدر مرحوم آیت الله سید عبدالعزیز طباطبایی در باره حکم نقل و انتقال نسخه‌های وقفی از محلّ موقوف علیه به محلّ مناسب و امن پرسیدم، فرمودند: باید با اجازه مجتهد جامع شرایط انجام گیرد.

از مرحوم حجّت الاسلام والمسلمین نصیری (ریاست سابق حوزه علمیه سمنان) شنیدم که می‌گفت: مرحوم آیت الله علامه محمدصالح مازندرانی وقتی از بابل به سمنان تبعید شدند، کتابخانه خود را به سمنان منتقل کردند. در میان آنها نسخه‌هایی بود که عبارت وقف بر مدرسه کاظم بیک بابل در آنها دیده می‌شد، به مرحوم علامه عرض کردیم: نسخه‌های وقفی را چرا از محلّ خود منتقل کردید؟ ایشان در جواب فرمودند: ولایت فقیه این مشکلات (یا این مسائل) را حل می‌کند.

ناگفته نماند مدرسه کاظم بیک در آن زمان از بین رفته و فقط مسجد کاظم بیک در جنب آن باقی مانده بود که هنوز از مساجد مهم شهر بابل است.

یکی از اساتید نسخه‌شناس که برای مرکز شان نسخه خطی خریداری می‌کند، در پاسخ به سؤال من در باره حکم شرعی خرید نسخه‌های وقفی فرمودند: آنچه به دارنده نسخه می‌دهیم از باب حق اختصاص است.

البته ناگفته نگذرم که در محضر یکی از فقهای ممتاز حوزه علمیه قم که دستی در نسخه‌شناسی و کتابشناسی دارد، سخن از نسخه‌ای فوق العاده نفیس و بی نظیری به میان آمد که وقف بر محلّی در خارج از ایران شده بود، و نرسیده به مقصد به طریقی که نمی‌دانم به دست دلالّ‌های نسخ خطی افتاد و با ثمنی گزاف به یکی از کتابخانه‌های بزرگ و معتبر کشور رسید و قطعاً اگر آن نسخه به محلّ اصلی اش می‌رسید، الآن یا نابود شده بود و یا با خوش بینی به کتابخانه

های غربی منتقل می شد. در عین حال آن فقیه عالی قدر فرمودند: انتقال نسخه از محل اصلی خود خلاف شرع است و کتابخانه ای که نسخه را خریده، مرتکب خلاف شرع شده است! بهر صورت اگر مشکله انتقال نسخه های خطی وقفی به کتابخانه های عمومی و مجهز، از باب انقاذ و با اجازه حاکم شرع حل شود، در باره خرید و فروش آنها در میان اشخاص و نسخه فروشان چه حکمی می توان کرد؟

از مجموع آنچه گفته شد و راه حل هایی که بیان گردید، می توان نتیجه گرفت که نباید عمل خدا پسندانه و فرهنگ دوستانه وقف کتاب، که برای نشر علوم اسلامی صورت می گرفت، بر خلاف هدف و نیت واقف، به نابودی یا حبس کتاب و مهجوریت آن بیانجامد، تا بدانجا که برخی از علاقمندان به میراث مکتوب، انتقال مخطوطات به کتابخانه های خارجی را، بروجود آنها در داخل کشور، ترجیح دهند.

تصویر مربوط به کتاب بصائر الشیعة فی شرح منهاج الشریعة، تألیف محمدعلی مازندرانی است؛ نسخه وقفی از کتابی در فقه شیعی از عالمی مازندرانی، نسخه خط مؤلف که از لابلای خاک و خاشاک در حیاط یک مسجد مخروبه در یکی از روستاهای شمال بدست آمد.

۲۷ - نسخه های ممنوعه و مغضوب

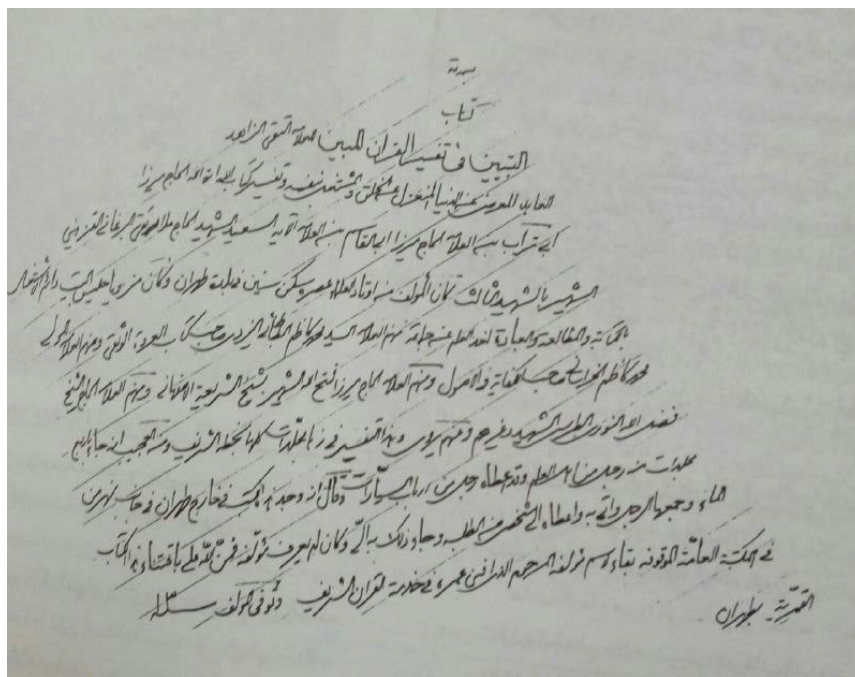
بدیهی است که هر نسخه ای را نمی توان در دسترس عموم مردم قرار داد؛ به جهت بدآموزی ها و سوء استفاده های احتمالی. به عنوان مثال نسخه های مربوط به نحله های منحرف دست ساخته استعمار برای کسانی که قصد ترویج اینگونه اباطیل را دارند و سپردن برخی نسخه های خاص حاوی مطالب ضد اخلاقی، به مراجعان خاص که در معرض آسیب روحی قرار دارند اعانه بر اثم خواهد بود.

مرادم از نسخه های ممنوعه و مغضوب نسخه هایی است که بر اثر تعصبات و حب و بغض های غیر منطقی از دسترس اهل تحقیق خارج می شوند و چه بسا به کلی معدوم شده از صحنه وجود محو می گردند. بالاخره کسی باید هشدارهای لازم را در این زمینه بیان کند. چه بسیار نسخه های شیعی که در کتابخانه های کشورهایمانند عربستان سعودی از چرخه سرویس دهی خارج شده و اساساً فهرست نمی شود، تا کسی آگاهی به وجود آنها

پیدا نکند، چه رسد به دسترسی بدانها. در حالی که فهرستهای ما پر از آثار علمی اهل سنت است و با سهولت در دسترس هر مراجعه کننده ای قرار می گیرد. در این اواخر خبر می رسد برخی کتابخانه های بزرگ عربستان فقط کتابهای مربوط به علوم قرآن و حدیث را، اثر علمی محسوب می کنند و فلسفه و کلام و تاریخ و ادبیات و شعر و... را جزو دانش های مفید نمی دانند. متأسفانه روحیه دانش ستیزی در برخی مناطق دیگر نیز شایع بوده و ترکش آن بیشتر به نسخه های فلسفی می خورده، که حتما نمونه هایی از آن را شنیده اید و به خاطر دارید.

۲۸ - نسخه های زیرخاکی

این اصطلاح مورد کاربرد دلآلان طمع ورزی است که برای دریافت پول بیشتر، بر سر نسخه ها می گذارند تا خریداران را نقره داغ کنند. وقتی نسخه ای را زیر خاکی بنامند، دیگر کتابخانه ها را یارای معامله با آنها نیست و جز حسرت چاره ای نمی ماند و چه بسا سر از حراجی های لندن در می آورد. معاذ الله از این تجارت سرتاسر خسارت بار.

داستان عجیب پیدا شدن چهار نسخه نفیس خط مؤلف در کنار نهر آب و رسیدن آنها به دست آیت الله مرعشی نجفی!

طرفه آنکه اخیراً باب شده افرادی همراه با چند محافظ به صورت جمعی به کتابخانه‌ها مراجعه می‌کنند و ادعا می‌کنند نسخه‌ای زیرخاکی در شهرهای دور افتاده یا حتی کشورهای تومانی یا از پانصد هزار تا چند میلیون دلار قیمت گذاری شده و آنها نمی‌خواهند به خارج از کشور بروند، چون سرمایه ملی مان محسوب می‌شود!

وقتی درخواست می‌کنیم نسخه را ببینیم، خبری از نسخه نیست؛ فقط تصویری بی کیفیت از یک تکه پوست که روی آن چند کلمه با خطی درهم و برهم، به زحمت دیده می‌شود، آنهم غیرخوانا و برخی مدعی اند به خط عبری است. صد درصد این موارد جعلی ناشیانه است، که از افرادی طماع و فریبکار یا نادان و خوش خیال سر می‌زند.

شخصی از اصفهان ادعا می‌کرد: صندوقچه‌ای را یافته که از زمان صفویه تا کنون در زیر خاک بوده و به تازگی بیرون آوردند و دیدند پُر از نسخه‌های خطی است!!

با اینکه یقین داشتم چنین ادعایی نمی‌تواند حقیقت داشته باشد، به اصرار آنها به اصفهان رفتم و پیکی فرستادند که با او از خیابانها و کوچه‌های متعدد گذشتیم و سکوت حاکم بر کوچه‌ها برایم خوف برانگیز بود. تا رسیدیم به خانه‌ای پُر از اشیای قدیمی که در مغازه‌های عتیقه فروشی یافت می‌شود. صندوق را باز کردند. ورقهایی بود از قرن سیزدهم و شاید یک کتاب مجلد در آن وجود نداشت!

۲۹- نسخه به نرخ پیاز

در توضیح این بند به ذکر چند بیت سست اکتفاء می‌کنم:

کتابی نوشتم بصد عز و ناز	بوقت جوانی بعمر دراز
مبادا که افتد به بی دولتی	کتابم فروشد به نرخ پیاز

و در روایتی دیگر به شکل آمده:

کتابی نوشتم بصد عز و ناز	به وقت جوانی و عمر دراز
من از مرگ ترسم که آید فراز	کتابم فروشد به نرخ پیاز

۳۰ - نسخه بد وارث و بی وارث

در باره انواع آفت‌هایی که بدست وارثان علما و مالکان مخطوطات به نسخه‌های خطی وارد می‌شود پیش از این مطالبی نوشتم. گرچه عبیدزاکانی پسر ملا را، کتاب ارزان فروش معنا می‌کند؛ ولی در زمان ما بعضی وراثت از آن طرف بام افتاده و برای فروش مکتبه پدر، قیمت خون او را طلب می‌کنند و زحمات او و هزینه و عمری که در راه عشقش در جمع و حفظ و بهره‌وری از کتابها تحمّل نموده‌اند، با عیار درهم و دینار می‌سنجند.

یکی از علاقمندان به میراث مکتوب، ضمن مقاله‌ای بر اهمیت نسخه‌های خطی، تأکید نموده و یکی از موارد اسفبار اتلاف نسخه‌ها را بدست عالم زاده‌ای که خود شاهد بوده، اینچنین نقل کرده است:

در منزل یکی از علماء زادگان مقدار زیادی کتب خطی نفیس دیدم که موریانه خورده و به کلی از انتفاع افتاده بود. صاحب خانه را ملامت کردم که حیف نیست چنین کتب خوش خط و پاکیزه را این طور تلف کنید؟ چرا آنها را توجه نکرده‌اید که این قسم هدر شوند؟ با کمال صراحت جواب داد: این کتب وقف بودند و چون قابل بیع و شراء نبودند، وجودی بی مصرف شده، دلیلی نداشت شخصی وقت خود را صرف حفظ آنها کند و از سال‌های قبل در گوشه‌ای افتاده و نصیب موریانه شده‌اند.

۳۱ - نسخه‌های اسیر

نسخه‌هایی که در مخزن‌های دربسته و مقفول، سالها زندانی شده‌اند. دلایل این کار نابخردانه متعدّد است، ولی بازهم اختلاف بازماندگان علما بر سر ارث پدر نقش محوری در این زمینه دارد.

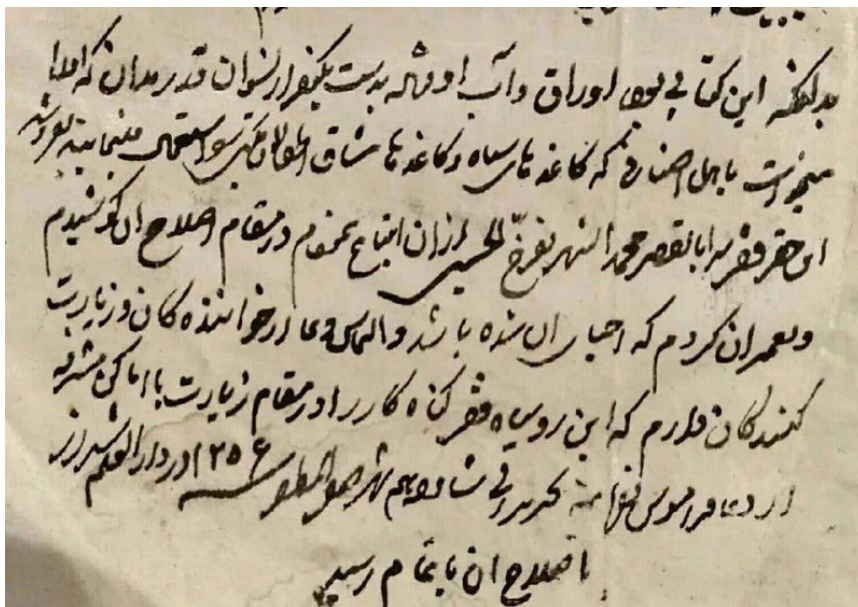
تولیت محترم کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی نقل کردند: مرحوم پدرم در اواخر عمر شریفشان، فرزندان خود را فراخواندند و فرمودند: کتابهایی که در کتابخانه هست، همگی وقفی است و شما را در آن سهمی نیست و به تقسیم آن بعد از من فکر نکنید.

اما متأسفانه کتابخانه‌ای در قزوین سراغ دارم که مملوّ از نسخه‌های بسیار نفیس هست و دهها سال درب آن مقفول مانده به دلیل اختلاف و دعوای وراثت. از کرمانشاه خبر می‌رسد

کتابخانه نفیس یکی از علمای معاصر پس از فوتش باز نمی شود، مگر با حضور دستجمعی همه وراثت، و سپس بسته می شود تا دیدار دیگر و هلم جزا.

چرا مالکان این مکتبه ها، که نوعا اهل علم و فرهنگ دوستند، در زمان حیاتشان فکری به حال بعد از خود نمی کنند و تکلیف کتابخانه را روشن نمی کنند تا هم یاد خیری از آنان باقی بماند و هم کمکی به ترویج علم کرده باشند و نیاز محققى برطرف شود. سپردن کتابهای کتابخانه های خصوصی به کتابخانه های بزرگ و اختصاص غرفه ای برای نگهداری کتابهای هر یک از شخصیت ها در مراکز مذکور، روش مناسبی برای حفظ و بهره وری از آنها است.

این سنت نیکو را مرحوم استاد سید محمد مشکات به انجام رسانید و کتابهای نفیس و کمیاب خود را به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بخشید. و چند تن از ایران شناسان و نسخه پژوهان نامدار کشورمان کتابخانه های نفیس شان را به مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی هدیه یا وقف نموده اند.

نجات نسخه ای در معرض تلف از دست مالک قدرمدان!

و از جمله نسخه های اسیر ۳۰۰۰ نسخه خطی نفیس در دست یکی از آقازاده های مشهور است. همین قدر بگویم وقتی کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی کهن ترین نسخه نهج البلاغه مورخه ۴۶۹ ق را به صورت عکسی منتشر کرد، آن بزرگوار لبخندی زد و فرمود: نسخه کهن تر از آن پیش ماست. و نیز صدها نسخه مصادره ای که نزدیک به سی سال در دست یکی از شخصیتها بوده و در زمان حیات و مماتش کسی توفیق رؤیت و استفاده از آنها را پیدا نکرد، جز چند نسخه که هر از گاه از درون بیت سرقت می شد و به ثمن بخش به فروش می رفت. اللهم فک کل اسیر^۱.

در بخش های بعدی این نوشتار، نمونه های دیگری از اینگونه نسخه ها، معرفی و مورد بحث قرار خواهد گرفت و راهکارهایی برای نجات آنها از انواع بلایا ذکر خواهد شد.

۱ یکی از موثقین نقل کردند که نسخه های مذکور، به کتابخانه آستان قدس رضوی # در مشهد منتقل شده است. خدا کند که چنین باشد!